

Ελληνική Εταιρεία Μελέτης του Εγκλήματος και του
Κοινωνικού Ελέγχου

Εξουσίες, επιστημονική ουδετερότητα και εγκληματολογικός λόγος

50 χρόνια Howard Becker
“Whose side are we on?”

Συμβολές στο 1ο Συνέδριο της ΕΕΜΕΚΕ
Αθήνα, 24-27 Μαΐου 2016

Αθήνα 2018

Ελληνική Εταιρεία Μελέτης του Εγκλήματος και του Κοινωνικού Ελέγχου

**Εξουσίες, επιστημονική
ουδετερότητα και
εγκληματολογικός λόγος**

50 χρόνια Howard Becker
“Whose side are we on?”

Συμβολές στο 1ο Συνέδριο της ΕΕΜΕΚΕ
Αθήνα, 24-27 Μαΐου 2016

Ε.Ε.Μ.Ε.Κ.Ε.
Αθήνα 2018

Εξουσίες, επιστημονική ουδετερότητα και εγκληματολογικός λόγος: 50 χρόνια Howard Becker “Whose side are we on?” Συμβολές στο 1ο Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρίας Μελέτης του Εγκλήματος και του Κοινωνικού Ελέγχου

Επιμέλεια ύλης:
Βάσω Αρτινοπούλου, Σοφία Βιδάλη, Στράτος Γεωργούλας,
Όλγα Θεμελή, Νικόλαος Κ. Κουλούρης και Γιώργος
Παπανικολάου

Συνεργασία στην επιμέλεια των κειμένων:
Ιωάννα Δρόσου, Άννα Κασάπογλου, Δημήτρης Κόρος,
Αλεξάνδρα Κουφούλη, Γιάννης Πέτσας

Αθήνα 2018

ISBN 978-618-84142-0-4

© των συγγραφέων

Έκδοση:
Ελληνική Εταιρεία Μελέτης του Εγκλήματος και του
Κοινωνικού Ελέγχου (Ε.Ε.Μ.Ε.Κ.Ε)
Σοφοκλέους 5
10559 Αθήνα

www.eemeke.org
grsscsc@gmail.com

Τεχνική επιμέλεια και εξώφυλλο: Γ. Παπανικολάου
Στοιχειοθετήθηκε με 10/14 GFS Didot (www.greekfontsociety-gfs.gr)

Περιεχόμενα

- εργασιακές σχέσεις: μία ριζοσπαστική προσέγγιση ...399
- Έλενα Σάββα*
Ο πελάτης έχει πάντα δίκιο; Μια προσέγγιση των πολλαπλών νομιμοποιήσεων του πελάτη πορνικών υπηρεσιών στην Ελλάδα του 2015-16 ...406
- Δημήτρης Παρασκευόπουλος*
Προσδιορίζοντας το περιεχόμενο της οπαδικής βίας στον αθλητισμό, μανιχαϊσμός και ασφάλεια στην εξέδρα ...417
- Αναστάσιος Παπαθανασίου και Γεώργιος Γέρμανος*
Αντιμετωπίζοντας το Κυβερνοέγκλημα: δυσχέρειες διερεύνησης, στρατηγικές πρόληψης και αντιμετώπισης από αστυνομικής και εγκληματολογικής πλευράς σε Ευρωπαϊκό επίπεδο ...434
- VI. Μητρόπολη και κοινωνική ζωή
- Νικόλαος Κ. Κουλούρης*
Διασπορά του ποινικού ελέγχου και κοινωνικοχωρική απομόνωση. Από την «τιμωρητική πόλη» στις «περίκλειστες κοινότητες» ...448
- Πέννυ Κουτρολίκου και Ειρήνη Μίχα*
Οι πολιτικές για το χώρο και ο εγκληματολογικός λόγος: το παράδειγμα του Σχεδίου Ολοκληρωμένης Αστικής Παρέμβασης (ΣΟΑΠ) για την Αθήνα ...468
- Άλκηστις Πρέπη*
Παρίσι-Αθήνα: η ασφάλεια στην πόλη μέσα από τις πολιτικές των σημερινών δημοτικών αρχών ...486
- VII. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις του εγκληματικού ζητήματος
- Παναγιώτα Μπαλή και Αθανάσιος Δουζένης*
Εφηβεία και παραβατική συμπεριφορά ...506
- Έλενα Καρχαζή*
Παρεμβάσεις με δικαστική εντολή και 'επιβεβλημένη βοήθεια': πώς να απελευθερωθούμε από ένα παράδοξο που εγκλωβίζει;

Δημήτρης Παρασκευόπουλος

Προσδιορίζοντας το περιεχόμενο της οπαδικής βίας στον αθλητισμό, μανιχαϊσμός και ασφάλεια στην εξέδρα

Εισαγωγή

Στην αιτιολογική έκθεση του νόμου 3057/2002 (τροποποίηση του νόμου 2725/1999), η βία στον αθλητισμό χαρακτηρίζεται ως «ένα ιδιαίτερα οξύ και σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα» που απαιτεί δραστική αντιμετώπιση. Μια δεκαετία αργότερα, ο τότε υπουργός προστασίας του πολίτη, σε δημόσια επιστολή του, με τίτλο «Κατά της Βίας στα Γήπεδα»,¹ εστιάζοντας με κοινωνικο-ηθικούς όρους στο οικονομικό τίμημα θεραπείας, επεσήμανε,

«είναι καιρός, είναι ανάγκη πλέον [...] να προστατέψουμε αυτή τη χώρα και τους εαυτούς μας από φαινόμενα σήψης, παρακμής και πολιτισμικής κατάπτωσης [...] κατά την αγωνιστική περίοδο 2010 – 2011 διατέθηκαν 132.015 αστυνομικοί, ήτοι αύξηση κατά 22,55% [...] το συνολικό κόστος αυτών των μέτρων της προηγούμενης αγωνιστικής περιόδου ανήλθε στο ποσό των 12.673.440 ευρώ μόνο για τις προγραμματισμένες αθλητικές συναντήσεις»,

ενώ μια χρονιά μετά, τίτλοι όπως, «Ντροπή για την Ελλάδα η ανικανότητα αντιμετώπισης της βίας στα γήπεδα»² συνέχισαν να κοσμούν τις στήλες του έντυπου τύπου, φτάνοντας στις σελίδες

1 Βλ. ΣΚΑΪ.gr, 09/02/2012 [http://www.skai.gr/news/greece/article/194139/anoihti-epistoli-hr-papoutsi-kata-tis-vias-stagipeda/\(1/4/2015\)](http://www.skai.gr/news/greece/article/194139/anoihti-epistoli-hr-papoutsi-kata-tis-vias-stagipeda/(1/4/2015)).

2 Βλ. Τσιγκρής Α., Το βήμα. Γνώμες, 12/02/2013 <http://www.tovima.gr/opinions/article/?aid=497760> (25 /5/2015).

ετήσιου απολογισμού³ της διοργανώτριας αρχής ποδοσφαίρου, με ένα βασισμένο, σε γενικούς δείκτες αθλητικής βίας, θετικό απολογισμό και ένα σημαντικό αλλά,

«υπάρχουν μεγάλα περιθώρια βελτίωσης ώστε το επίπεδο ασφαλείας στους αγώνες της Super League να αναβαθμιστεί, καθώς τα χρόνια προβλήματα συνεχίζουν να υφίστανται και χρειάζεται συντονισμένη προσπάθεια και προετοιμασία ώστε στα επόμενα πρωταθλήματα να υπάρξουν καλύτερα αποτελέσματα».

Ένα ελληνικό ντέρμπυ μεταξύ του Παναθηναϊκού και του Ολυμπιακού (02/2015), η είσοδος του προέδρου της φιλοξενούμενης στον αγωνιστικό χώρο, η εισβολή των οπαδών, οι συγκρούσεις με την αστυνομία, η επ' άριστον διακοπή των επαγγελματικών ποδοσφαιρικών πρωταθλημάτων, οι αντιπαραθέσεις μεταξύ ποδοσφαιρικών σωματείων, οπαδών και πολιτείας, τα αθλητικά συμβόλαια και η επανέναρξη της αγωνιστικής δράσης με άδειες κερκίδες των γηπέδων, περιγράφουν το κλίμα της περιόδου, ένα χρόνο αργότερα. Στο καθημερινό αθλητικό δημοσιογραφικό «ρεπορτάζ», δεσπόζουν δηλώσεις των αθλητικών και πολιτειακών αρχών.

«Ήταν κάθετος και ζήτησε διάλυση των συνδέσμων και δημιουργία λέσχης για τους οπαδούς»,⁴

«Τονίζουμε όμως, ότι δεν είμαστε διατεθειμένοι να παρακολουθούμε ακραίες επιθέσεις, που φτάνουν μέχρι του σημείου να κινδυνεύουν ανθρώπινες ζωές, κυρίως εις βάρος εργαζομένων, ποδοσφαιριστών και φιλάθλων».⁵

Μανιχαϊστικές αντιλήψεις κατευθυνόμενες στην εξέδρα,

3 Βλ. Super League Ελλάδα, Ετήσιος Απολογισμός 2013-14, <http://08c0d41abab903a6a29e5e91952c8074a6a4a4b1b4b8b070de43.r83.cf3.rackcdn.com/4nXXWbTExqy443vJMSKt9wD1oX9Iue1a.pdf> (19/4/ 2015).

4 Ζούμη Α., «Επ' άριστον αναβολή στα πρωταθλήματα ποδοσφαίρου». Στο Κόκκινο, 25/02/2015, <http://www.stokokkino.gr/article/1000000000004997/Ep-aoriston-anaboli-sta-protathlimata-podosfairou> (20/3/2015).

5 Γενική Γραμματεία Αθλητισμού. Δελτίο Τύπου Σύσκεψη (25-2-2015) του Υφυπουργού Σ. Κοντονή με ΕΠΟ, Super League και Football League. 24/02/2015, <http://www.gga.gov.gr/grafeio-tupou/deltia-tupou/1612-25-2-2015-super-league-football-league> (15/03/2015).

αρχής γενομένης με τις ανακοινώσεις των αθλητικών συλλόγων, περιγράφουν τον φανατικό οπαδό με υπερβολή στη συμπεριφορά και δίχως αγάπη για τον αθλητισμό (Στυλιανούδη, 1996, 382).

«Ερέθισαν μικρό αριθμό μη ελεγχόμενων ταραχοποιών στοιχείων, που βρήκαν την ευκαιρία να πλήξουν την προσπάθεια να διεξαχθεί ένας αγώνας αντάξιος της ποιότητας, που επεδείχθη εντός του αγωνιστικού χώρου, από γεγονότα που καμία σχέση δεν έχουν με το άθλημα».⁶

«Έχουμε την χαρά κ. Κοντονή να δημιουργούμε μία γενιά φιλάθλων που αυτή τη στιγμή διανύει την παιδική-εφηβική ηλικία. Δεν μας συνοδεύουν ορδές στρατευμένων οπαδών».⁷

Μετέπειτα, προβάλλει μια νέα νομοθετική παρέμβαση (νόμος 4326/2015) αντιμετώπισης ενός «επικίνδυνου» φαινομένου, με «ανεξέλεγκτες διαστάσεις» το οποίο συμπλέει με τη συνεχώς αυξανόμενη απώλεια του αισθήματος περί δικαίου, εξαιτίας της ευνοιοκρατίας, της αναξιοκρατίας, της διαφθοράς, της διαπλοκής, του αθέμιτου ανταγωνισμού και παραγοντισμού, σύμφωνα με την εισηγητική έκθεση του σχετικού νομοσχεδίου, τα πρακτικά διαβούλευσης και τις προτάσεις για σκληρότερα μέτρα καθώς και την έκθεση αξιολόγησης συνεπειών που μιλούσε για την γιγάντωση μιας «τυφλής οπαδικής βίας». Το επεξεργασμένο νομοθέτημα, στην κατεύθυνση της πρόληψης και αντιμετώπισης, δράσεων και πρακτικών που γενικότερα δύναται να τοποθετηθούν κάτω από την έννοια «φαινόμενα βίας», συμπεριλαμβανόμενου του μη προσδιορίσιμου της πρόκλησης, παρότρυνσης και τέλεσης επεισοδίων, της απροσδιοριστίας εννοιολόγησης της ρατσιστικής συμπεριφοράς καθώς και της επιβάρυνσης των ποινών μέσω μιας ομαδοποίησης πρακτικών υπό τις έννοιες/φράσεις «αντικοινωνικότητα» και «σταθερή ροπή στο έγκλημα», προέβλεπε αρχικά, την εκχώρηση εξουσιών, απαγόρευσης διεξαγωγής αγώνων, οριστικής διακοπής

6 Skai.gr. Παναθηναϊκός: Προκλητική συμπεριφορά παραγόντων του Ολυμπιακού στο ντέρμπι. 24/02/2015, <http://www.skai.gr/mobile/article?aid=276024> (20/3/2015).

7 Kalloni FC. Για τον κόσμο είναι το ποδόσφαιρο!. <http://www.kallonifc.gr/el/articles/gia-ton-kosmo-einai-podosfairo> (20/3/2015).

διοργανώσεων και απαγόρευσης συμμετοχής σε διεθνείς διοργανώσεις⁸, συνομιλώντας με την πολιτική αθλητική ιστορία της Αγγλίας μετά από τον Μάιο του 1985. Επιπροσθέτως, το μερικώς πραγματοποιήσιμο, αν και θεσμοθετημένο κατά το παρελθόν, μέτρο της λειτουργίας συστημάτων ηλεκτρονικής εποπτείας και εισιτηρίου, τέθηκε ως απαρέγκλιτη προϋπόθεση συμμετοχής των ποδοσφαιρικών ομάδων και των ομάδων καλαθοσφαίρισης σε εθνικές διοργανώσεις, σε συνδυασμό με την απαγόρευση της διάθεσης εισιτηρίων σε λέσχες, συνδέσμους, οποιασδήποτε μορφής συλλογικότητα που δεν λειτουργούσε κατά το γράμμα του νόμου και της επιβολής οικονομικής ποινής σε εκμισθωτές ακινήτων στα οποία αυτές στεγάζονται, κατ' ουσία αναπαραγωγική του στίγματος των εγκληματικών χώρων, οδήγησε σε μια δράση σε ασφυκτικά όρια των οπαδικών κοινοτήτων.

Στο παρόν άρθρο, με την επεξεργασία, μέσω της κριτικής ανάλυσης λόγου, της συνακόλουθης πολιτικής ρητορικής νομιμοποίησης, επιδιώκεται η ανάγνωση της διαχείρισης των οπαδικών κοινοτήτων, ως μια διαδικασία απόδοσης ενός συλλογικού στίγματος, βασιζόμενου στην ιδεοτυπική κατηγοριοποίηση διαφορετικών μεταξύ τους κοινωνικών ομάδων και δρώντων, μέσα σε ένα πλαίσιο μεταβολών με άξονα τη συμμόρφωση στην κυριαρχία της αγοράς, υπό το πρίσμα των πολιτικών στρατηγικών για την ασφάλεια.

Κατασκευάζοντας υγιείς πελάτες: μανιχαϊσμός και ασφάλεια στη συζήτηση εντός του κοινοβουλίου

«Δεν υπήρχαν παθογένειες και προβλήματα παλιότερα; Υπήρχαν. Βεβαίως και υπήρχαν. Όμως, σε αυτόν τον βαθμό, με αυτήν τη σφοδρότητα, με εμπλοκή τόσων πολλών για τόσα πολλά, πρώτη φορά συνέβη τα τελευταία χρόνια στον χώρο του ελληνικού αθλητισμού».⁹

8 Κατά την περίοδο αυτή, ανέκυψαν συζητήσεις περί «ποδοσφαιρικού Grexit» με την UEFA και την FIFA να μην αποδέχονται πλήρως το περιεχόμενο, του υπό συζήτηση νομοσχεδίου και ύστερα από συνεχείς διαβουλεύσεις, αφαιρέθηκαν τόσο η δυνατότητα απαγόρευσης συμμετοχής σε διεθνείς διοργανώσεις όσο και η κατάργηση του αυτοδιοίκητου της Ε.Π.Ο.

9 ΙΣΤ΄ Περίοδος Προεδρευομένης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, Σύνο-

Με αυτό το ενδεικτικό απόσπασμα από τα πρακτικά της ολομέλειας του ελληνικού κοινοβουλίου που οδήγησε στην ψήφιση του νόμου 4326/2015 και αφορούσε στα επείγοντα μέτρα για την αντιμετώπιση της βίας στον αθλητισμό, ερχόμαστε στο δεύτερο στάδιο της συζήτησής μας. Τα προαναφερθέντα μας εισάγουν στο πεδίο μελέτης μιας ρητορικής ηθικού πανικού (Cohen, 2011), συγκεκριμένα μιας απειλής για τις κοινωνικές αξίες που πρεσβεύει ο αθλητισμός, ενός κυρίαρχου επίσημου πολιτικού λόγου στην κατασκευή ενός προβλήματος. Εστιάζοντας κριτικά (Fairclough, 2010), στον εξουσιαστικό λόγο που έρχεται να στηρίξει την εφαρμογή όσων προβλέπονται στο ανωτέρω νομοθέτημα, διαφαίνεται η σύγκρουση μεταξύ δύο περιγραφόμενων αντιτιθέμενων εικόνων του σύγχρονου ελληνικού αθλητισμού. Φράσεις όπως: χαρούμενο παιχνίδι, μέσο κοινωνικοποίησης της νεολαίας, ο αθλητισμός ως ένα κοινωνικό αγαθό, να επιστρέψουν οι οικογένειες στα γήπεδα, νομιμότητα και ασφαλείς συνθήκες διεξαγωγής των αγώνων, καταρρέουν ως αντίθετες, στο άκουσμα της δράσης των χούλιγκανς, των υβριστικών συνθημάτων, της κερδοσκοπικής και παράνομης επιχειρηματικής δραστηριότητας, της αναξιπιστίας που χαρακτηρίζει τη λειτουργία των συλλογικών αθλητικών διοργανώσεων, δηλαδή της συνεχώς διατυπωμένης φράσης «βία και ανομία». Ο διπολικός αυτός λόγος, εντάσσεται σε μια διαπραγμάτευση περί προβληματικής πραγματικότητας στο παρόν και στο παρελθόν, χρησιμοποιώντας όρους που δηλώνουν την υπερβολή όπως «έχουν εκτιναχθεί» ή βρίσκονται «σε έξαρση» και πολιτικών προθέσεων αλλαγής στο μέλλον. Ιδιαίτερα, η έννοια της βίας παρίσταται ως πολυσύνθετο κοινωνικό φαινόμενο με ποικίλες αναπαραστάσεις, επισκιαζοντας πέραν του ποδοσφαίρου, σε επίπεδο υψηλών διοργανώσεων, αθλήματα όπως η καλαθοσφαίριση και η πετοσφαίριση. Στην εξέδρα, προσδίδεται ένας ρόλος κοινωνικής εκτόνωσης, με ενισχυτικό παράγοντα τη δράση των μέσων αθλητικής ενημέρωσης και συγκεκριμένα του οπαδικού τύπου, συνδέοντας τη βία με το λεξιλόγιο στρατιωτικής αντιπαράθεσης (Dunning 1998) ως μια αναπαραγωγή του ανομικού πλαισίου που επικρατεί (Πανούσης 2010: 85).

«Σε πόσες περιπτώσεις ο οπαδικός Τύπος έχει παρακινήσει το μίσος, καλώντας σε πόλεμο τις οργανωμένες στρατιές οπαδών;».¹⁰

Σε αυτούς τους χώρους, κρίνεται πως η πολιτική ανοχή στο παρελθόν οδήγησε στην άνθηση και διεύρυνση του οργανωμένου οικονομικού εγκλήματος. Επίσης, συχνές είναι οι αναφορές σε ιατρικούς όρους, όπως «να σπάσει το απόστημα», με τη βία να τίθεται ως παράγοντας αλλοίωσης του επιθυμητού υγιούς αθλητισμού. Αυτή ερμηνεύεται, στη βάση αιτιατών σχέσεων, με τις κοινωνικές συνθήκες, την ανισότητα, την περιθωριοποίηση, να συντελούν στην υποχείρια στράτευση του οπαδικού κόσμου προς την υπεράσπιση συμφερόντων οικονομικού και πολιτικού χαρακτήρα των αθλητικών ανώνυμων εταιρειών. Σε άλλες μάλιστα περιπτώσεις, η έλλειψη παιδείας, η χρήση αλκοόλ καθώς και ναρκωτικών ουσιών προσμετρούνται σε αυτή τη ντετερμινιστική λογική.

«Εκεί έχουμε καταντήσει, να υπάρχουν νεκροί. Να υπάρχουν σωματικές βλάβες σε φιλάθλους, σε αθλητές, σε εργαζόμενους. Εκεί έχουμε καταντήσει. Βρεθήκαμε, λοιπόν, σε αυτή την κατάσταση».¹¹

Ορμώμενοι από τη φράση «βλάβες σε φιλάθλους» του παραπάνω αποσπάσματος, μπορούμε να συλλάβουμε τη ρητορική του ηθικού μανιχαϊσμού που διαπερνά σημεία του πολιτικού λόγου, ως ένας διαχωρισμός του καλού και του κακού, μέσω της ιδεοτυπικής κατηγοριοποίησης της εξέδρας σε φίλαθλους και οπαδούς. Για τους τελευταίους, στο φόντο μιας αιτιοκρατικής σύνδεσης με την ατομική και κοινωνική παθογένεια, ένα σύνολο χαρακτηριστικών της προσωπικότητας σκιαγραφεί στερεοτυπικά την εικόνα ενός αρνητικού ήρωα σε αντίθεση με την κατηγορία «φίλαθλος», δηλαδή ένας ιδεατός τύπος πολίτη ή το ζωντανό κύτταρο της καπιταλιστικής οικονομίας, που είναι σε θέση να συμβάλλει στην αναπαραγωγή αυτού του συστήματος (Βιδάλη, 2010, 10).

«Είχε γίνει ένα πεδίο στράτευσης οπαδών [...] τυφλών οπαδών, τους οποίους δεν τους ενδιαφέρει ούτε τι θέαμα υπάρχει ούτε πώς έχει διαρθρωθεί αυτό που λέμε

10 ό.π., 37.

11 ό.π., 7.

επαγγελματικό ποδόσφαιρο στην Ελλάδα [...] οι οποίοι επί μονίμου βάσεως δημιουργούσαν καταστάσεις, που ήταν προσβλητικές για όλους».¹²

«Σας μεταφέρω, λοιπόν, την αγωνία του κάθε αγνού φίλαθλου [...] τον πόθο για την άνοιξη του ελληνικού ποδοσφαίρου».¹³

«Πλέον πηγαίνουν στα γήπεδα στρατευμένοι φίλαθλοι, για να δημιουργήσουν φασαρίες [...] με αποτέλεσμα ο οικογενειάρχης να μένει σπίτι του και να τα παρακολουθεί από την τηλεόραση, κάτι που δεν το θέλουμε»¹⁴

Μπορεί όμως, το άγρυπνο μάτι του νομοθέτη και του ελεγκτικού μηχανισμού, να διαχωρίζει την κερκίδα σε φιλάθλους και οπαδούς, ενοχοποιώντας, παράλληλα, τους τελευταίους ως κύριους πρόξενους της βίας; Όπως επισημαίνεται, υφίστανται πολλές δυσκολίες διάκρισης μεταξύ οπαδών και φιλάθλων ή καλών και ανεγκέφαλων εξαιτίας της απουσίας επαρκών κριτηρίων ταξινόμησης μέσα στο γήπεδο (Κοταρίδης και Σιδέρης 2013: 146). Η έννοια οπαδός και θεατής ενυπάρχουν στον όρο «φίλαθλος», αλλά και η έννοια του απλού «θιασώτη» συναντιέται στον «οπαδό», άρα ο χαρακτηρισμός εξαρτάται από «σειρά συγκυριών ή παραγόντων» (Πανούσης, 2010, 83). Παράλληλα, σε αυτή την ταξινόμηση, διάφορες έρευνες, με επίκεντρο την προσωπικότητα, συνομιλούν με το ισχύον θεσμικό πλαίσιο, σε μια μη πειστική συσχέτιση, υποκειμένων «χαμηλής ισχύος» και ροπής «εγγενώς προς τη βία» (Σεφεριάδης, 2006, 10).

Στον υπό εξέταση λόγο, έκδηλη είναι η στοχοποίηση των οπαδικών συνδεσμιακών τόπων ως ανομικών, υπό την σύγχυση των εννοιών του χουλιγκανισμού και του οπαδισμού. Αναφέρεται σε απόσπασμα πως «με το νομοσχέδιο αυτό, δίνεται διορία τριών μηνών σε όλες τις λέσχες φιλάθλων να λειτουργήσουν νόμιμα»¹⁵ ενώ αναφορικά με την εννοιολογική ασάφεια, σε άλλο σημείο τονίζεται,

«Χτυπάμε στη ρίζα της τη λογική του χουλιγκανισμού και του οπαδισμού, γιατί, [...] αυτές οι συμπεριφορές δεν

12 ό.π., 6.

13 ό.π., 156.

14 ό.π., 65.

15 ό.π., 42.

αποτελούν παράδειγμα ούτε των αξιών του αθλητισμού ούτε της ευγενούς άμιλλας».¹⁶

Τα πολυαναφερόμενα ραντεβού θανάτου, η καταστροφή της δημόσιας και ιδιωτικής περιουσίας, οι λεκτικές και ρατσιστικές επιθέσεις, τα προσβλητικά πανό, η χρήση αλκοόλ και ναρκωτικών ουσιών εντός της κερκίδας, η σύγκρουση με τις αστυνομικές αρχές, η εκτόξευση αντικειμένων εντός του αγωνιστικού χώρου, προσμετρούνται στη συχνότητα του φαινομένου που καλείται «οπαδική βία». Αν φέρουμε στο μυαλό μας, το θάνατο οπαδού του Παναθηναϊκού το 2007, αποτέλεσμα οπαδικής συμπλοκής με οπαδούς του Ολυμπιακού και αυτό που συνέβη τον Οκτώβριο του 2011, σε αγώνα στο γήπεδο της Λεωφόρου Αλεξάνδρας, όπου οπαδοί του τελευταίου ανάρτησαν πανό με πολιτικό περιεχόμενο που εναντιωνόταν στις κυβερνητικές κατευθύνσεις, επιφέροντας την ολιγόλεπτη διακοπή του αγώνα, με χρήση του άρθρου 15 παρ. 1 του πειθαρχικού κώδικα της Επαγγελματικής Ποδοσφαιρικής Ομοσπονδίας, γίνεται αντιληπτή η τοποθέτηση υπό την έννοια της οπαδικής βίας, γεγονότων διαφορετικού ποιοτικά περιεχομένου.

Η μόνιμη εμφάνιση επεισοδίων μεταξύ αντιπάλων οπαδών στον πολιτικό λόγο, παρόλη την εφαρμογή μέτρων όπως αυτό της απαγόρευσης συνάντησης και παρουσίας τους στους ίδιους χώρους, περιγράφεται ως ένα αντικειμενικό γεγονός στο χώρο του ποδοσφαίρου, επιφέροντας την απαξίωση της «κοινωνίας». Πρόκειται για μια πραγματικότητα που έχει χαρακτηριστεί ως «αιμορραγία της έννομης τάξης» που συγκρούεται με τις αρχές του πολιτισμού και φυσικά του αθλητισμού, δηλαδή με το ευ αγωνίζεσθαι.

«Αυτό, άλλωστε, απαιτεί η ίδια η κοινωνία, η οποία έχει απαξιώσει πλήρως το θέαμα που παρουσιάζει σήμερα ο επαγγελματικός αθλητισμός».¹⁷

Σε αυτό το σημείο, η έννοια της κοινωνίας, οντολογικοποιείται, προσδίδοντας την απαιτούμενη κοινωνική νομιμοποίηση στην αυστηροποίηση του θεσμικού αντεγκληματικού πλαισίου. Η χαρακτηριζόμενη ως «φίλαθλη ελληνική κοινωνία» στο σχεπτικό

16 ό.π., 302.

17 ό.π., 36.

μιας λογικής συναίνεσης, ή διαφορετικά ενός κοινωνικού συμβολαίου, αναπαρίσταται ως συνοδοιπόρος στη μάχη κατά της βίας.

«Ακούσαμε τη φωνή της λογικής και τη φωνή του συμφέροντος του ελληνικού αθλητισμού»¹⁸ ήταν μέρος τοποθέτησης εντός του ελληνικού κοινοβουλίου. Σε αυτή τη κατεύθυνση, προστίθενται οι ευρωπαϊκές και διεθνείς αθλητικές αρχές καθώς και οι δημοκρατικές πτέρυγες του κοινοβουλίου, δείγμα προσπαθειών για δια-κομματική πολιτική συναίνεση.

Με το λόγο προσανατολισμένο στο δικαίωμα της ασφάλειας, λαμβάνονται πλήθος κανονιστικών και πειθαρχικών μέτρων. Η επέμβαση του κράτους στο παρελθόν, κρίνεται ως «ελαχιστοποιημένη», υποβιβάζοντας πολιτικές διαχείρισης που είχαν υιοθετηθεί, όπως η δυνατότητα απαγόρευσης μετακινήσεων και τέλεσης αγώνων, ως δευτερεύουσες κρατικές παρεμβάσεις, ενταγμένες σε ένα πλαίσιο αναποτελεσματικό, δηλαδή ένα καθεστώς ατιμωρησίας. Ένα πολιτικό επιχείρημα αιτιολόγησης των διαθέσεων περί μηδενικής ανοχής σύμφωνα με τα ακολούθως αναφερόμενα.

«Οι κάμερες θα καταγράφουν κανονικά και θα εξετάζονται όλες οι κινήσεις απόπειρας βιαιοπραγιών, καθώς και ο καθένας θα έχει ονομαστικό εισιτήριο που θα αποδεικνύει την είσοδό του στον αγώνα»

ενώ πιο κάτω συνεχίζει,

«Επιπλέον, οι λέσχες φιλάθλων είναι γεγονός και θα έχουμε πλήρη ταυτοποίηση των μελών. Πρόκειται για ενέργειες που θα προάγουν το ευ αγωνίζεσθαι και θα αποτρέπουν τη δημιουργία κομματικών στρατών της εκάστοτε ΠΑΕ, για να μην πούμε και του εκάστοτε προέδρου».¹⁹

Το περιγραφόμενο σύστημα ταυτοποίησης φιλάθλου, το «tessera del tifoso» έχει σχολιασθεί, ως το οπαδικό αποτύπωμα, με εμπορικές και κατασταλτικές προεκτάσεις (Dumnove, 2010), άρρηκτα συνδεδεμένο με τη δημιουργία κεντρικής βάσης δεδομένων φιλάθλων (ήδη θεσμοθετημένη με το νόμο 3372/2005),

18 ό.π., 19.

19 ό.π., 91.

αποβλέποντας στην καταγραφή των υπόπτων, ενταγμένο στις πολιτικές στρατηγικές καταπολέμησης του οργανωμένου εγκλήματος και της τρομοκρατίας (Καλτσώνης, 2010). Από την άλλη, τα κλειστά κυκλώματα τηλεόρασης (CCTV/ Closed-Circuit Television), δηλαδή οι τεχνολογίες ελέγχου (Anderson, 1986) διαρκώς αυξανόμενα, με λεπτή και απαρατήρητη παρουσία (Norris, Armstrong, 1999) συντελούν στη μετατόπιση του βάρους από την ευθύνη του ατόμου στην εξουδετέρωση της επικινδυνότητας της πράξης (Λαμπροπούλου, 2001, 70) και σύμφωνα με την ανάλυση του Foucault (1989, 266-267) για το πανοπτικό μοντέλο, πρόκειται για την τελειότητα της εξουσίας, καθιστώντας περιττή την άσκηση της, όχι τόσο ορατή όσο ανεξέλεγκτη καθώς το υποκείμενο δεν γνωρίζει το αν ελέγχεται ή όχι, διασφαλίζοντας την πιθανότητα της δυνατότητας παρακολούθησης κάθε στιγμή.

«Κύριε Υπουργέ, αναρωτιέμαι, πότε θα δούμε και στην Ελλάδα τις εικόνες των γηπέδων της Μεγάλης Βρετανίας, όπου δεν υπάρχει ούτε ένας αστυνομικός;».²⁰

Το επιθυμητό βρετανικό σχέδιο που συντελέσθηκε μετά την κυβέρνηση της νέας δεξιάς του 1980, επιδίωξε τη διπλή ουτοπία του ανταγωνισμού και της συμμόρφωσης (Mazower, 2013, 150), επιφέροντας ένα πλαίσιο εκσυγχρονισμού διοίκησης, συμπεριφορών και γηπέδων, επιτηρούμενων με χώρους «αποκλειστικά για καθημένους» (Williams, 2013, 63), απεικονίζοντας το νέο πρότυπο του οπαδού καταναλωτή (Ζαϊμάκης, 2013, 34).

«Το νομοσχέδιο αυτό, προς τη σωστή κατεύθυνση, αναφέρεται στην περίφημη βία. Σωστά ελέγχθη από πολλούς συναδέλφους ότι η βία είναι μία».²¹

Τέλος, η παραπάνω διαπίστωση, εγείρει έντονα τον εξής προβληματισμό: οντολογικά, μπορεί να δοθεί ένα στατικό και συγκεκριμένο περιεχόμενο στην έννοια της βίας ή δεν είναι άλλο, παρά η όψη της «μαυρόασπρης εικόνας» των εγκληματιών, απέναντι στους πολίτες «υπεράνω πάσης υποψίας»; (Muller-Dietz, 1993).

20 ό.π., 192.

21 ΙΣΤ΄ Περίοδος Προεδρευομένης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας, Σύνοδος Α΄, Συνεδρία ΛΣΤ΄ Πρακτικά Βουλής Τετάρτη 6 Μαΐου 2015 (Απόγευμα), 121.

Αντί επιλόγου. Η βία μεταξύ των κλειδιών της εργαλειοθήκης

Η ρίψη αντικειμένων στον αγωνιστικό χώρο, η βιαιοπραγία, η κατοχή και η χρήση αντικειμένων ικανών να παράγουν σωματικές βλάβες, η κατοχή και χρήση βεγγαλικών, καπνογόνων, κροτίδων, η διατάραξη της διεξαγωγής του αγώνα και η πρόκληση επεισοδίων, πριν, κατά τη διάρκεια και μετά τη λήξη, η προσβολή της εθνικής ταυτότητας, τα σύμβολα με ρατσιστικό περιεχόμενο, προσμετρούνται κάτω από τις ταμπέλες, «βία στον αθλητισμό», «οπαδική βία», «χουλιγκανισμός», με τη δικαστική εξουσία, αρμόδια για την επιβολή των ποινών, να λαμβάνει αποφάσεις κρίνοντας ανάλογα με τις «περιστάσεις τέλεσης» και το κοινωνικό-ψυχολογικό προφίλ των υποκειμένων, δηλαδή, την «ιδιαιτέρη» επικινδυνότητα. Πρόκειται άρα, για ένα σύγχρονο κοινωνικό πρόβλημα; Πώς θα μπορούσε να ερμηνευθεί ο «πετροπόλεμος» των νεαρών αθηναίων τον 19^ο αιώνα (Humba, 2013) ή τα «γνωστά επεισόδια στον αγώνα Άρης-ΠΑΟΚ» για τα οποία έκανε λόγο η «Νέα Ευρώπη»²² το 1944, ερμηνεύοντας με όρους ατομικής παθολογίας και ανηθικότητας; (Ψαρράς, 2011).

Στη Φουκωική οπτική, όπως έχει σχολιασθεί (Γαβριηλίδης, 2006), η βία δεν είναι ένα «απόλυτο μπροστά στο οποίο παύει κάθε συζήτηση» αποτελώντας «ένα κωδικοποιημένο μήνυμα» και όχι ανεξάρτητη μεταβλητή. «Η βία; Ποια βία;», αναρωτιέται ο Labica (2014) δίχως να προχωρά σε ένα μονοδιάστατο ορισμό της βίας, κρίνοντας ότι «πάντα εν καταστάσει» δύναται να ορισθεί.

Γιατί δεν μιλάμε για το ρόλο της θεσμοθετημένης «βίας», ένα πεδίο οριοθέτησης της νομιμότητας, έχοντας τη δυνατότητα περιορισμού σε ασφυκτικά ελάχιστα σημεία, μετατοπίζοντας τη νομιμότητα σε παρανομία «από τη μια στιγμή στην άλλη» (Μαρκούζε 1971, 67-68), καθολογικοποιώντας, εξορθολογίζοντας, ελέγχοντας και κατευθύνοντας το φόβο απ' τον οποίο προσλαμβάνει την κυριαρχία της; (Μανιάτης 2005, 86-87).

Η εδραίωση της υπερφιλελεύθερης αντίληψης του ποδοσφαίρου, μεταφέρεται στους ακαδημαϊκούς κόλπους της διοίκησης

22 Εφημερίδα, προπαγανδιστικό όργανο των γερμανικών κατοχικών δυνάμεων.

επιχειρήσεων, όπου η ασφάλεια των αθλητικών διοργανώσεων, συγκεντρώνει μέρος του επιστημονικού ενδιαφέροντος. Το πλαίσιο αντιμετώπισης προβληματίζει, καθώς η λογική των γηπέδων φύσει εγκληματική (Κυπριανός, Χουμεριανός, 2009, 236) συνεισφέρει στην εγκαθίδρυση ενός καθεστώτος υπόπτου για όσους συμμετέχουν στο χώρο της κερκίδας και συγκεκριμένα σε αυτόν των οργανωμένων οπαδών. Κατ' ουσία, συντελείται ο κοινωνικός στιγματισμός του οπαδικού κόσμου που ανάγεται στο κοινωνικό περιθώριο, είτε αυτό αναφέρεται στην ανεργία και στην έλλειψη εναλλακτικών δημιουργικών ενασχολήσεων, είτε σηματοδοτείται από μια ελλειμματική άρα και χειραγωγήσιμη ψυχολογική κατάσταση (Ψημίτης 1989, σ.125).

Ως εκ τούτου, η αντιμετώπιση της οπαδικής βίας, βρίσκει ερμηνεία στα όρια ενός νομικού θετικισμού, προσδιορισμένου από το καπιταλιστικό σύστημα και τις ανάγκες του (Βέλτσος, 1974, 14), με εκστρατείες καταπολέμησης μέσω αυταρχικότερων μέτρων (Ζαϊμάκης, 2005, 228), επιφέροντας περιορισμούς στην κοινωνική και πολιτική αμφισβήτηση (Καλτσώνη, 2010, 110-111). Η έντονη ασφαλειοποίηση και ο πόλεμος κατά της τρομοκρατίας με «έκτακτα, αυταρχικά, μιλιταριστικά και πανοπτικά γνωρίσματα», συνιστά τη «διαπαιδαγώγηση μιας αναγκαιότητας που νομιμοποιεί τη μαζική παρακολούθηση και την περιστολή της ελευθερίας κίνησης, τις έκτακτες εξουσίες, θυσιάζοντας τις προσωπικές και πολιτικές ελευθερίες των πολιτών, παράγοντας μια αυταρχική κληρονομιά» (Σαματάς, 2015, 154-158, 168). Εντός των γηπέδων εκφράζεται η κατασταλτική και πειθαρχική διάσταση της νεοφιλελεύθερης στρατηγικής (Σωτήρης 2008: 29), με την επιστροφή των αστυνομικών δυνάμεων σε έναν «παροξυμμένο μεσαιωνισμό» με κράνη, ασπίδες, πανοπλίες, σε συνδυασμό με τη χρήση αερίων εξουδετέρωσης, ελαστικών σφαιρών κ.λπ. (Hobsbawm 2001: 307) μη θανατηφόρων όπλων (Μαρκαντωνάτου και Ράπτης, 2011: 9), αλλά και θανατηφόρων, όπως στο Βιετνάμ με τους οπαδούς να βρίσκονται αντιμέτωποι με κλομπ τα οποία προκαλούν ηλεκτροσόκ 150.000 βολτ (Νίλσον 2011: 14-15).

Γύρω από τα στάδια και τους συνδέσμους, περιστρέφεται ένα αίσθημα ανασφάλειας (Bauman 2007: 11), παράπλευρη συνέπεια

της πεποίθησής μας ότι είναι δυνατό να επιτευχθεί η «πλήρης ασφάλεια», προϊόν της υποψίας απέναντι στις προθέσεις των «άλλων» σε συνδυασμό της άρνησης εμπιστοσύνης της «ανθρώπινης συντροφιάς» (Bauman 2008:100). Ο «άλλος» που μας «απειλεί», συμβάλλει στην εδραίωση μιας μανιχαϊστικής διάκρισης ανάμεσα σε άτομα που απειλούν και του κοινωνικού σώματος το οποίο απειλούμενο αποδέχεται τη «μελλοντικά αυστηρή τιμωρία», αδυνατώντας να ταυτιστεί μαζί τους (Τσουκαλά, 2013, 202).

Στο νέο πλαίσιο ασφάλειας υπό την έννοια της «απειλής», επιτελείται μια «βιοπολιτική» καταστολή μέσω της ένταξης της ζωής και της δράσης του υποκειμένου σε «αποτελεσματικά συστήματα πολιτικής διαχείρισης, παιδαγωγώγησης και διαρκούς πειθαρχοποίησης στα διαφορετικά επίπεδα της εξουσίας» (Μαρκαντωνάτου και Ράπτης 2011: 17-18), φωτογραφίζοντας ένα εργοστάσιο επεξεργασίας ετερογενών ταυτοτήτων και ομογενοποίησης τους (Βιδάλη, 2010, 9).

Κλείνοντας, αναρωτιόμαστε γιατί μπροστά στην έννοια της βίας σταματά κάθε συζήτηση, παραφράζοντας τη θέση του Foucault. Με το σκεπτικό που μόλις παρακολουθήσαμε και όπως διερωτάται η Τσουκαλά (2015), πώς θα μπορούσε να ερμηνευτεί η συμμετοχή των οργανωμένων οπαδών του Ολυμπιακού, του Παναθηναϊκού και του Πανιώνιου στις 12 Φλεβάρη 2012, ημέρα ψήφισης μνημονιακών πολιτικών στη Βουλή και των επεισοδίων που ξέσπασαν μεταξύ διαδηλωτών και αστυνομίας; Ήταν και αυτό μια μορφή οπαδικής βίας; Η κραυγή των νέων απέναντι στην ανισότητα, τις μορφές εξαναγκασμού και την υπερβολική πειθαρχία (Pilz, 1996) και η εναντίωση στη λογική του αθλητισμού ως εμπόρευμα προς κατανάλωση (Bebber 2015), συνιστά μια άρνηση υποταγής στην ασυνείδητη ιδεολογία της κοινής λογικής που μετατρέπει το θεατή σε πειθήνιο όργανο της εξουσίας (Παπαγεωργίου, 2007, 23-24).

Εξετάζοντας την οπαδική δράση, στερεοτυπικά, με συνεχείς αναφορές στο θέμα της βίας, αφήνουμε έξω κομμάτια συλλογικής ενεργοποίησης του οπαδικού κόσμου, δηλαδή μη θεατών πρακτικών, όπως για παράδειγμα μια πράξη κοινωνικής συνεισφοράς απέναντι στους πρόσφυγες με τη συλλογή ρούχων και ειδών πρώτης ανάγκης. Οφείλουμε, τελειώνοντας, να προσθέσουμε τη σκέψη, ότι οι οπαδικοί κόσμοι, αν και δομημένοι σε ένα ιδιαίτερο πλαίσιο

αλληλόδρασης, στην εποχή της επιδερμικής ευαισθητοποίησης και των ναρκισσιστικών στρατηγικών επιβίωσης, δηλαδή στην εποχή του κενού κατά Λιποβέτσκι (2009), εμφανίζονται, όπως προκύπτει στο πεδίο, ως συλλογικότητες, στις οποίες κυριαρχούν όχι μόνο το στοιχείο της αφοσίωσης και της αντιπαλότητας για τα οποία γίνεται εκτενής λόγος και εντός του κοινοβουλίου, αλλά σε ορισμένες εξ' αυτών, μια αίσθηση αλληλεγγύης.

Βιβλιογραφία

- Anderson, C. (1986). *Προς μια Νέα Κοινωνιολογία*. Παπαζήσης, Αθήνα.
- Bauman, Z. (2007). *Ρευστός Φόβος*. Πολύτροπον, Αθήνα.
- Bauman, Z. (2008). *Ρευστοί Καιροί, Η ζωή στην εποχή της Αβεβαιότητας*. Μεταίχμιο, Αθήνα.
- Bebber, B. (2015). Unwanted Consumers: Violence and Consumption in British Football in the 1970s. Στο: Rappaport, E., Trudgen Dawson, S., Crowley, M. (eds.), *Consuming Behaviours: Identity, Politics and Pleasure in twentieth-Century Britain*. Bloomsbury Academic, London.
- Βέλτσος, Γ. (1974). *Σημειολογία των πολιτικών θεσμών*. Παπαζήση, Αθήνα.
- Βιδάλη, Σ. (2010). «Κριτική Εγκληματολογία και Κοινωνικός έλεγχος». *Νέοι, Έγκλημα και Κοινωνία*, τ. 4, σ. 7-13.
- Γαβριηλίδης, Α. (2006). «Η επικαιρότητα του Μισέλ Φουκώ», *Θέσεις*, τ. 96, σ. 39-49.
- Cohen, S. (1981). *Folk Devils and Moral Panics. The creation of the Mods and Rockers*. Routledge, New York and London.
- Dunning, E. (1998). Κοινωνικοί Καταναγκασμοί και Βία στον Αθλητισμό. Στο: Elias, N., Dunning, E. (επιμ). *Αθλητισμός και Ελεύθερος Χρόνος στην Εξέλιξη του Πολιτισμού*. Δρομέας, Αθήνα.
- Dumnove, T. (2010). «Η Ιταλία και το σχέδιο για τις κάρτες φιλάθλων». *Humba*, τριμηνιαίο περιοδικό για το κοινωνικό και πολιτικό νόημα των σπορ, την εμπειρία του γηπέδου, την οπαδική κουλτούρα και τον κόσμο της κερκίδας, τ. 1, σ. 4-7.
- Fairclough, N. (2010). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. Routledge, New York.
- Foucault, M. (2005). *Η Μικροφυσική της Εξουσίας*. Ύψιλον, Αθήνα.

- Foucault, M. (1989). *Επιτήρηση και τιμωρία*. Ράππα, Αθήνα.
- Ζαϊμάκης, Γ. (2005). «Το φαινόμενο της βίας στο Ελληνικό ποδόσφαιρο», *Κοινωνική Εργασία*, τ. 80, σ. 223-247.
- Ζαϊμάκης, Γ. (2013). Η πολιτική οικονομία του ποδοσφαίρου στην ύστερη νεωτερικότητα. Εμπορευματοποίηση, παγκοσμιοποίηση και αποικιοποίηση. Στο: Ζαϊμάκης, Γ., Κοταρίδης, Ν. (επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*. Πλέθρον, Αθήνα.
- Hobsbawm, E. (2001). *Ξεχωριστοί Άνθρωποι, Αντίσταση, εξέγερση και Τζαζ*. Θεμέλιο, Αθήνα.
- Hourcade, N. (2013). *Ultras και αναπλάσεις γηπέδων στη Γαλλία*. Στο: Ζαϊμάκης, Γ., Κοταρίδης, Ν. (επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*. Πλέθρον, Αθήνα.
- Humba, τριμηνιαίο περιοδικό για το κοινωνικό και πολιτικό νόημα των σπορ, την εμπειρία του γηπέδου, την οπαδική κουλτούρα και τον κόσμο της κερκίδας. (2013). «Ο πετροπόλεμος στις γειτονίες της Αθήνας», τ. 12, σ. 58.
- Καλτσώνης, Δ. (2010). Βία στα γήπεδα, οργανωμένο έγκλημα και τρομοκρατία. Στο: *Θρησκευόμενοι Κόκκινοι Επιστήμονες* (επιμ.). *Οπαδική Βία και άλλες πτυχές της βίας στον Αθλητισμό*. Νόβολι, Αθήνα.
- Κοταρίδης, Ν., Σιδέρης, Ν. (2013). Το παιχνίδι και ο φανατισμός της κερκίδας. Στο: Ζαϊμάκης, Γ., Κοταρίδης, Ν. (επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*. Πλέθρον, Αθήνα.
- Κυπριανός, Π., Χουμεριανός, Μ. (2009). *Ανατομία των Ποδοσφαιρικών Παθών*. Διόνικος, Αθήνα.
- Labica, G. (2014). *Η βία; Ποια βία;.* Εκτός Γραμμής, Αθήνα.
- Λαμπροπούλου, Ε. (2001). *Εσωτερική ασφάλεια και κοινωνία του ελέγχου*. Κριτική, Αθήνα.
- Λιποβέτσκι, Ζ. (2009). *Η εποχή του κενού, Δοκίμια για τον σύγχρονο ατομικισμό*. Νησίδες, Θεσσαλονίκη.
- Mazower, M. (2013). *Σκοτεινή Ήπειρος*. Τόμος II. Καθημερινές Εκδόσεις, Ν. Φάληρο.
- Μανιάτης, Γ. (2005). Η ισχύς του φόβου και ο φόβος της ισχύος. Στο: Ναυρίδης, Κ., Χρηστάκης, Ν. (επιμ.), *Κοινωνίες σε κρίση και αναζήτηση νοήματος*. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Μαρκαντωνάτου, Μ., Ράπτης, Β. (2011). «Έλεγχος Πλήθους και

- Κοινωνική Πειθάρχηση με αφετηρία την Αναφορά του NATO για τα Μη-Θανατηφόρα Όπλα και τις Μελλοντικές Επιχειρήσεις Υποστήριξης της Ειρήνης». *Νέοι, Έγκλημα και Κοινωνία*, τ. 5, σ. 6-21.
- Μαρκούζε, Χ. (1971). *Ψυχανάλυση και Πολιτική*. Ηριδανός, Αθήνα.
- Muller-Dietz, H. (1993). «Die soziale Wahrnehmung von Kriminalität, Η κοινωνική αντίληψη της εγκληματικότητας». *Ποινικά Χρονικά*, Τόμος ΜΓ', σ. 343-345.
- Νίλσον, Ν. (2011). «Morethanagame, Κουγκ-Χάι Πχογκ, Αν νομίζεις ότι είσαι αρκετά σκληρός για δοκίμασε τους Κουγκ!», *Humba*, τριμηνιαίο περιοδικό για το κοινωνικό και πολιτικό νόημα των σπορ, την εμπειρία του γηπέδου, την οπαδική κουλτούρα και τον κόσμο της κερκίδας, τ. 5, σ. 13-17.
- Norris, C., Armstrong, G. (1999). *The Maximum Surveillance Society. The Rise of CCTV*. Bloomsbury Academic, London.
- Πανούσης, Γ. (2010). Βία στα Ελληνικά Γήπεδα. Ένα εκρηκτικό κοκτέιλ από -ατάκτως- αναμεμιγμένα υλικά. Στο: *Θρησκευόμενοι Κόκκινοι Επιστήμονες*, (επιμ). *Οπαδική Βία και άλλες πτυχές της βίας στον Αθλητισμό*. Νόβολι, Αθήνα.
- Παπαγεωργίου, Δ. (2007). *Μια άλλη Κυριακή: Τρέλα και Αρρώστια στα Ελληνικά Γήπεδα*. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη.
- Pilz, G. (1996). "Social Factors Influencing Sport and Violence: On the "Problem" of Football Hooliganism in Germany". *International Review for the Sociology of Sport*, vol. 31, n.1, σ. 49-66.
- Σαματάς, Μ. (2015). Η πανοπτική ασφάλεια των Ολυμπιακών Αγώνων μετά την 11^η Σεπτεμβρίου 2001 και οι επιπτώσεις στις ατομικές και δημοκρατικές ελευθερίες. Στο: Ζαϊμάκης, Γ., Φουρνάρáκη Ε. (επιμ.), *Κοινωνία και Αθλητισμός: Κοινωνιολογικές και Ιστορικές Προσεγγίσεις*. Αλεξάνδρεια, Αθήνα.
- Σεφεριάδης, Σ. (2006). «Συγκρουσιακή Πολιτική, Συλλογική Δράση και Κοινωνικά Κινήματα, Μια Αποτύπωση». *Eurozine*. <http://www.eurozine.com/pdf/2006-10-13-seferiades-el.pdf> (19/05/2015).
- Στυλιανούδη, Λ. (1996). Το Αθλητικό Δρώμενο: Μια ανάγνωση του Αθλητικού Αγώνα. Στο: Αστρινάκης, Α., Στυλιανούδη Λ. (επιμ.), *Χέβυ Μέταλ, Ροκαμπίλι και Φανατικοί Οπαδοί, Νεανικοί Πολιτισμοί και Υποπολιτισμοί στη Δυτική Αττική*. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.
- Σωτήρης, Π. (2008). «Η έκρηξη της νεολαίας το Δεκέμβριο του

- 2008: κοινωνικά αίτια και προεκτάσεις». *Νέοι, Έγκλημα και Κοινωνία*, τ. 3, σ. 23-35.
- Τσουκαλά, Α. (2013). Περί «επικινδυνότητας» της οπαδικής Βίας. Πολιτικά παιχνίδια εξουσίας σε Ιταλία και Ελλάδα. Στο: Ζαϊμάκης, Γ., Κοταρίδης, Ν. (επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*. Πλέθρον, Αθήνα.
- Τσουκαλά, Α. (2015). «Υπέρ της βίας στα γήπεδα». *UNFOLLOW*, τ. 39, αναδημοσίευση: <http://rproject.gr/article/yper-tis-vias-sta-gipeda> (5/6/2015).
- Williams, J., (2013). «Είμαστε παράξενοι- και το ξέρουμε»», Αθλητικός Οπαδισμός τον 21^ο αιώνα. Στο: Ζαϊμάκης, Γ., Κοταρίδης, Ν. (επιμ.), *Ποδόσφαιρο και κοινότητες οπαδών. Αντιπαλότητες και πολιτικές της ταυτότητας*. Πλέθρον, Αθήνα.
- Ψαρράς, Δ. (2011). «Η κατοχή και οι Χούλιγκαν. Επεισόδια στο ποδόσφαιρο του 1944». *Ελευθεροτυπία*, 8/5/2011, <http://www.enet.gr/?i=news.el.article&id=273560> (19/04/2015).
- Ψημίτης, Μ. (1989). Χουλιγκανικές μέθοδοι και πρακτικές για την αντιμετώπιση της κοινωνικής στασιμότητας. Στο: *Πρακτικά Ευρωπαϊκού Συνεδρίου για την αντιμετώπιση της βίας στα γήπεδα*. Υπουργείο Αθλητισμού – Γενική Γραμματεία Αθλητισμού, Αθήνα.